

An Analytical Study of the Spatial Organization and Typology of Historical Mosques in Kerman Province

Saba Kheder*

Masters Student in Architecture, Specialization in Iranian Architectural Studies, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Received: 2025/02/12

Accepted: 2025/05/26

Abstract

This research aims to analyze spatial typologies and the organization of space in the historical mosques of Kerman Province. This study focuses on spatial autonomy as one of the main indicators of spatial organization and seeks to examine the spatial diversity of these buildings from this perspective. The research has employed a historical strategy and descriptive-analytical methods. Data were collected through the study of 34 registered historical mosques in Kerman Province, dating from the advent of Islam to the end of the First Pahlavi period, along with the analysis of written sources and reliable documentation. Spatial typology in this research is defined based on the combination of enclosed, semi-open, and open spaces within the architectural structure of the mosques. The results indicate that the enclosed spaces in the historical mosques of Kerman Province can be classified into three patterns: (1) absence of open and semi-open spaces, (2) open and enclosed spaces, and (3) a combination of enclosed, open, and semi-open spaces. The focus on spatial autonomy was selected due to its high frequency among the samples and its significant role in the spatial structure of these mosques.

Keywords:

Spatial typology,
Historical mosques,
Kerman Province,
Spatial organization,
Spatial autonomy.

© 2025 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license .

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Citation: kheder S. (2025). An Analytical Study of the Spatial Organization and Typology of Historical Mosques in Kerman Province, *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 13 (3): 100-113.

 [10.61186/jria.13.3.6](https://doi.org/10.61186/jria.13.3.6)

* *Corresponding Author:* saba.kheder2020@gmail.com

بررسی ساماندهی فضایی و گونه‌بندی مساجد تاریخی استان کرمان

صباخدر*

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گرایش مطالعات معماری ایران، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۳/۰۵

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل گونه‌های فضایی و نحوه‌ی ساماندهی فضا در مساجد تاریخی استان کرمان انجام گرفته است. این مطالعه بر ویژگی استقلال فضایی به‌عنوان یکی از شاخص‌های اصلی در سازماندهی فضایی متمرکز شده و تلاش دارد تنوع فضایی این بناها را از این منظر بررسی کند. راهبرد قابل استفاده در این تحقیق تاریخی و مبتنی بر توصیف و تحلیل بوده و داده‌ها از طریق مطالعه‌ی ۳۴ مسجد تاریخی ثبت شده از صدر اسلام تا پایان پهلوی اول در استان کرمان همراه با تحلیل منابع مکتوب و مستندات معتبر، گردآوری شده‌اند. گونه‌شناسی فضایی در این تحقیق بر اساس نحوه‌ی تعریف و ترکیب فضاهای بسته، نیمه‌باز، و باز در ساختار معماری مساجد صورت پذیرفته است. نتایج حاصل نشان می‌دهد که فضاهای محصور در مساجد تاریخی استان کرمان در سه الگوی «فاقد فضای باز و نیمه‌باز»، «فضای باز و بسته» و «ترکیبی از فضاهای بسته، باز، و نیمه‌باز» قابل طبقه‌بندی‌اند. تمرکز بر مقوله‌ی استقلال فضایی به واسطه بسامد بالا در میان نمونه‌ها و نقش موثر آن در ساختار فضایی این مساجد انتخاب شده است.

واژگان کلیدی: گونه‌شناسی فضایی، مساجد تاریخی، استان کرمان، ساماندهی فضایی، استقلال فضایی.

ارجاع به مقاله: خدر صبا (۱۴۰۴). بررسی ساماندهی فضایی و گونه‌بندی مساجد تاریخی استان کرمان، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۱۳-۱۰۰ (۳).

doi: [10.61186/jria.13.3.6](https://doi.org/10.61186/jria.13.3.6)

* نویسنده مسئول: saba.kheder2020@gmail.com

۱. مقدمه

قرارگیری آن‌ها در کنار یکدیگر گروه‌بندی شد و بر حسب نوع فضاها و چگونگی فضاهای به‌کارگرفته‌شده، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. در پایان با اتکا به اطلاعات به‌دست‌آمده از ساختار فضایی معماری، گونه‌شناسی انجام پذیرفت و نتیجه‌گیری حاصل شد.

۳. پیشینه تحقیق

با توجه به هدف این پژوهش که گونه‌شناسی ساماندهی فضایی مساجد تاریخی استان کرمان است، منبع‌های وابسته به این هدف، یعنی پژوهش‌های مرتبط به معماری مساجد تاریخی استان کرمان بازبینی و بررسی شد. تحقیق‌های انجام‌شده در مطالعه و پژوهش معماری ایران در حیطه مساجد استان کرمان بسیار کم و انگشت‌شمار است و به تعداد اندکی کتاب و مقاله محدود می‌شود. مقاله «مساجد گم‌شده در سیرجان» به معرفی مساجد از میان رفته سیرجان یکی از شهرهای استان کرمان پرداخته و مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «معماری مسجد جامع ارگ بم» به معرفی مسجد جامع مجموعه ارگ بم می‌پردازد. پژوهشگران در این مقاله‌ها به صورت مجزا فقط به مسجد یک شهر از این استان، آن هم به صورت مختصر پرداخته‌اند. در مقاله «گونه‌شناسی و قابلیت گرافیکی آرایه‌های معماری مسجد امام کرمان (ملک)» به بررسی آرایه‌ها و تزئینات یکی از مساجد کرمان پرداخته می‌شود. در کتاب «دایره‌المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی (مساجد)» به معرفی و توصیف برخی از مساجد کرمان پرداخته شده است؛ که این توصیف‌ها بیشتر شامل سیر تاریخی، مصالح، تزئینات، و مرمت‌های انجام‌شده در مساجد می‌شود. احمدعلی‌خان وزیری در کتاب «جغرافیای کرمان»، تعداد مساجد استان کرمان را بسیار می‌داند. بنا به گفته ایشان چیزی در حدود ۸۰ مسجد در این شهر وجود داشته است که فقط به نام برخی از آن‌ها اشاره می‌کند. همان‌طور که بررسی شد پژوهش‌های به‌عمل‌آمده پیرامون معماری مساجد تاریخی استان کرمان بسیار اندک هستند و تاکنون بیشترین توصیف و تحقیقی که از این مساجد انجام یافته مربوط به رویدادهای گذشته و تزئینات آن‌ها بوده و تحلیلی به طراحی معماری و گونه‌شناسی این مساجد صورت نپذیرفته است.

۴. محدوده جغرافیایی مورد مطالعه

استان کرمان یکی از قدیمی‌ترین نواحی سکونتگاهی، با قدمت چندین هزارساله در ایران است. هر مکان تاریخی و قدیمی در کرمان نشانگر نوع زندگی مردم این منطقه و حکومت‌هایی می‌باشد که در این خطه قرار داشته‌اند. از میان رفتن برخی از آثار تاریخی کرمان به دلیل آسیب‌هایی هست

مساجد به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین فضاهای کالبدی و عملکردی در معماری اسلامی، همواره نقشی اساسی در سازماندهی فضایی سکونتگاه‌های شهری و روستایی ایفا کرده‌اند. بررسی این فضاها می‌تواند شناختی دقیق‌تر از الگوهای فضایی رایج در دوره‌های مختلف تاریخی فراهم آورد. پژوهش حاضر با تمرکز بر گونه‌شناسی فضایی و نحوه ساماندهی فضاها در معماری مساجد تاریخی استان کرمان، می‌کوشد ساختار فضایی این بناها را بر پایه شاخص استقلال فضایی تحلیل و طبقه‌بندی کند. با توجه به پراکندگی و تنوع کالبدی مساجد این استان و اهمیت آن‌ها در معماری بومی مناطق کویری، بررسی الگوهای ساماندهی فضایی و شناسایی تفاوت‌ها و شباهت‌های آن‌ها ضرورتی علمی دارد. در این راستا، پرسش اصلی پژوهش آن است که مساجد تاریخی استان کرمان به لحاظ قالب و ساماندهی فضایی به چه گونه‌هایی تقسیم می‌شوند؟ رویکرد این تحقیق مبتنی بر تبیین و تحلیل در چارچوب پژوهش‌های تاریخی است. داده‌ها با استفاده از منابع مکتوب و بررسی میدانی ۳۴ مسجد ثبت شده تاریخی گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها بر پایه‌ی مفهوم استقلال فضایی انجام شده است که از پرتکرارترین و برجسته‌ترین معیارهای ساماندهی فضایی در نمونه‌ها محسوب می‌شود و سایر ویژگی‌ها با هدف تمرکز و انسجام پژوهش، در این مرحله مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. هدف از این مطالعه، طبقه‌بندی گونه‌های فضایی در این مساجد بر اساس نحوه ترکیب فضاهای بسته، نیمه‌باز، و باز، و در نهایت دستیابی به الگوهایی برای تحلیل ساختار فضایی معماری مذهبی در استان کرمان است.

۲. روش تحقیق

راهبرد پژوهشی که برای این مقاله برگزیده شده، راهبرد تاریخی است و بر پایه روش پژوهش تاریخی پیش می‌رود. گردآوری داده‌ها از منابع و اسناد تاریخی و نیز نقشه و تصاویر مربوطه از نمونه‌ها انجام شده است. از این‌رو در امتداد جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز، به مرکز اسناد میراث فرهنگی استان کرمان مراجعه شد. با مطالعه مساجد این استان تعداد ۴۲ مسجد ثبتی از صدر اسلام تا پایان دوره پهلوی اول شناسایی شدند که از این شمار برخی از مساجد به سبب تخریب و از بین رفتن و نبودن داده‌های کافی برای تحلیل گونه‌شناختی حذف گردیدند (لازم به‌ذکر است که در این بررسی‌ها فضاهای خدماتی و بخش‌هایی از بنا که جز فضاهای اصلی و تعیین‌کننده نبودند، در گونه‌بندی لحاظ نشدند). در ادامه اطلاعات جمع‌آوری شده‌ی ۳۴ مسجد، بر پایه‌ی کیفیت سازماندهی فضاها و نحوه

جدول ۱. تعداد مساجد ثبتی در ۷ شهرستان استان کرمان

ردیف	شهرستان	تعداد مساجد ثبتی
۱	انار	۲
۲	بم	۵
۳	بردسیر	۱
۴	رفسنجان	۲
۵	زرنند	۱
۶	شهربابک	۲
۷	کرمان	۲۱

۵-۲. قدمت و اسامی مساجد تاریخی استان کرمان

بر اساس اسناد و نوشته‌های احمدعلی‌خان وزیر در کتاب «جغرافیای کرمان» در قرون اولیه اسلامی در کرمان مساجد بسیاری ساخته شده‌اند. اما اکنون به موجب عوامل طبیعی و انسانی اثری از آن‌ها باقی نمانده است. کهن‌ترین آثار به‌جامانده از مساجد کرمان متعلق به مسجد دستکند میمند از صدر اسلام هست که در دل کوه کنده شده و دارای چند ستون سنگی می‌باشد. بیشترین تعداد مسجد شناسایی شده در استان کرمان مربوط به حکومت قاجار است و دوره سلجوقی و صفوی به ترتیب بعد از آن قرار می‌گیرد. جدول ۲ اسامی مساجد تاریخی استان کرمان را به تفکیک دوره تاریخی ساخت این بناها نشان می‌دهد.

جدول ۲. قدمت مساجد تاریخی استان کرمان

قدمت	مسجد
صدر اسلام	دستکندهای میمند (کرمان)
صفاریان	جامع ارگ بم
آل بویه	اهل سنت ارگ بم
سلجوقیان	ملک، مسجد بازار یا امام زمان (عج) (کرمان)، خبیص شهید (کرمان)
آل مظفر	جامع یا مظفری، پامنار (کرمان)
صفویه	گنجعلی‌خان (کرمان)، شهر کهنه (شهربابک)، خواجeh شریف (انار)
قاجاریه	وکیل، حاج آقاعلی، پاکتنگ، گل‌مشکی، ملک‌دینار، آقاغلامعلی، ته‌باغ‌الله، آیت‌الله، امام‌حسن قناتقستان، جامع قناتقستان، جامع هوتک، سیدیوسف ترابی حیدری زنگی آباد، امام‌حسن مجتبی (عج)، کربلایی صادق (کرمان)، لاهیجان، فردوسیبه نوق (رفسنجان)، جامع بیاض (انار)، قلعه (زرنند)، باغابراه‌الزار (بردسیر)، وکیل، سید، اسعدالدوله (بم)
پهلوی اول	طباطبایی (کرمان)

که در حوادث ناگوار تاریخی در این منطقه پدید آمده است. این استان تنوع اقلیمی، تاریخی، و فرهنگی زیادی دارد و محل سکونت مردمی با عقاید متنوع دینی و مذهبی می‌باشد که بیشتر تحت تأثیر فضاهای فرهنگی اسلامی و ایرانی شکل گرفته است.

۵. معرفی مساجد تاریخی استان کرمان

استان کرمان دارای تعداد ۴۲ مسجد تاریخی ثبت شده می‌باشد. این مساجد در شهرهای این استان پراکنده شده‌اند. از میان ۴۲ مسجد تاریخی و ثبت شده در این استان ۳۴ مسجد مورد پژوهش قرار گرفته‌اند که از این ۳۴ مسجد ۲۱ مسجد در شهر کرمان و ۵ مسجد در شهر بم واقع شده است و شهرهای رفسنجان، انار، و شهربابک هر کدام دارای ۲ مسجد، و شهرهای بردسیر، و زرنند هر کدام دارای ۱ مسجد می‌باشند. باید اظهار داشت که در این پژوهش تمامی انواع مساجد ثبتی استان مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در بخش گونه‌شناسی تحلیل شده‌اند.

۵-۱. پراکندگی مساجد تاریخی ثبت شده استان

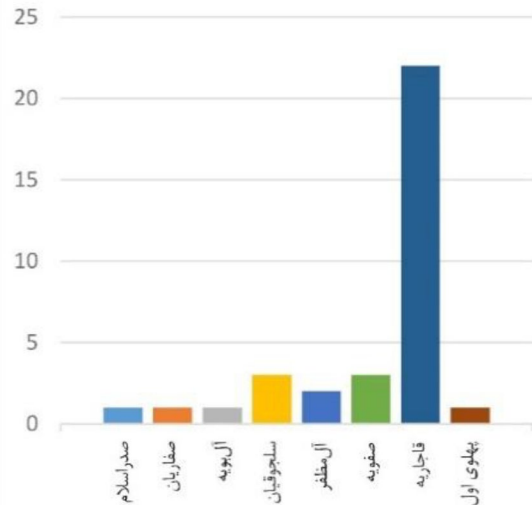
کرمان تا پایان دوران پهلوی اول

استان کرمان شامل چندین شهرستان است که برخی از آن‌ها دارای مساجد تاریخی ثبت شده هستند. این مساجد در شهرهای انار، بم، بردسیر، شهربابک، و کرمان واقع شده‌اند.

تصویر ۱. پراکندگی شهرستان‌های دارای مساجد ثبتی استان کرمان

شبستان، گنبدخانه، ایوان، و غیره، با توجه به نوع طراحی و شکل مسجد و قرارگیری آن در اقلیم‌های متنوع در هر دوره تاریخی متفاوت بوده‌اند. شبستان‌ها مکانی برای برپایی نماز هستند. محراب قبله‌گاه مسجد در دل این شبستان‌ها قرار گرفته است. تضاد مسجد به واسطه میانسرا که بخش روباز بنا می‌باشد دو قطعه شبستان و میانسرا را یک کل واحد درهم‌تنیده می‌کند. تهرانگ اولیه بسیاری از مساجد نخستین سده‌های اسلامی حاصل هم‌نشینی و درهم آمیختن دو اندام فضایی شبستان و میانسرا است. ایوان نیز بنایی واسط میان میانسرا و فضای درونی هست که پیشینه آن به قبل از اسلام باز می‌گردد و از نظر عملکردی نقش واسطه میان فضای باز و بسته، گرما و سرما، تاریکی و روشنایی را بازی می‌کند. این فضا مکانی برای مباحثه و گفت‌وگو مسلمین بعد از خواندن نماز، نظاره صحن و فضای مکت است. افزون بر ایوان، رواق فضای سرپوشیده‌ای هست که اطراف میانسرای مسجد قرار می‌گیرد و با ستون‌ها یا طاق‌هایی از صحن جدا می‌شود. رواق‌ها مکانی برای عبادت و ارتباط میان فضا هستند که نقش میانجی را بازی می‌کنند. رواق در معماری سابقه‌ای طولانی دارد. رواق‌ها بسته به موقعیت جغرافیایی، تاریخی، فرهنگی می‌توانند شکل‌های مختلفی داشته باشند. در کرمان وجود ایوان و گنبدخانه منتهی به آن بسیار کمیاب می‌باشد و تنها در مسجد ملک، می‌توان نمونه‌ای از آن را یافت. گنبدخانه کارشیوی ساده مانند مربع، دایره، و غیره، با پوشش‌های گوناگون است. در جدول ۳ به بررسی اندام‌های فضایی هر یک از مساجد مورد مطالعه پرداخته شده است.

تصویر ۲. نمودار آماری مساجد استان کرمان در دوره‌های مختلف تاریخی

قدمت مساجد تاریخی ثبت‌شده در استان کرمان به اوایل دوران اسلامی باز می‌گردد و پس از آن در دوره‌های مختلف به‌ویژه در دوره قاجار به‌صورت متنوعی شکل گرفتند. در نمودار روبه‌رو درصد آماری از مساجد تاریخی ثبت شده در استان کرمان بر اساس دوره تاریخی قابل مشاهده است.

۶. اندام‌های فضایی تشکیل‌دهنده مساجد استان

کرمان

با توجه به دسته‌بندی‌هایی که در ارتباط با معماری مساجد انجام شده است، اندام‌های فضایی مانند میانسرا (حیاط)،

جدول ۳. عناصر فضایی تشکیل‌دهنده مساجد استان کرمان

تعداد	نام مسجد	عناصر فضایی
۵	هوتک، آیت‌الله یا شاهزاده شاهرخ، امام‌حسن مجتبی، کربلایی صادق، دستکندمیمند، گنجعلی‌خان (کرمان)	شبستان
۶	باغبر (بردسیر)، طباطبایی‌ها، امام‌حسن قناتغستان، خبیص‌شهداد، سیدیوسف ترابی حیدری زنگی‌آباد، ملک‌دینار (کرمان)، خواجه‌شریف (انار)	شبستان + میانسرا
۱۲	اسعدالدوله، جام عارگ، وکیل، اهل سنت، سید (بم)، فردوسیه نوق، لاهیجان (رفسنجان)، وکیل، جامع یا مظفری، آقاغلامعلی، پاکتنگ یا امامصادق ^(ع) ، جامع قناتغستان (کرمان)	شبستان + میانسرا + ایوان
۴	جامع بیاض (انار)، پامنا، گل‌مشکی، حاج‌آقاعلی یا چهلستون (کرمان)	شبستان + میانسرا + رواق
۵	ملک، تهباغ‌الله، بازار یا امامزمان ^(ع) (کرمان)، قلعه (زرنند)، شهرکهنه (شهربابک)	شبستان + میانسرا + ایوان + رواق

بر اساس اندام‌های فضایی تشکیل‌دهنده و نوع استقلال فضایی آن‌ها به لحاظ باز، بسته، و نیمه‌باز بودن پرداخته شد و از این‌رو مساجد به سه گونه اصلی شامل مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه»، مساجد دارای فضای بسته و باز «شبستان و میانسرا» و مساجد دارای فضای بسته، باز، و نیمه‌باز «شبستان، میانسرا، رواق- ایوان» تقسیم شده‌اند.

۷. گونه‌شناسی مساجد استان کرمان

گونه‌شناسی، مبحثی با اهمیت در فرآیند فهم این‌په تاریخی و عناصر وابسته به آن است که به‌واسطه آن، زمینه‌های شناخت و طبقه‌بندی بهتر و عمیق‌تر موضوعات فراهم می‌گردد. با ملاحظه مفاهیم پژوهش و با بررسی‌های به‌عمل‌آمده در این تحقیق به تحلیل و گونه‌بندی مساجد کرمان

تاریخی ثبت‌شده این استان که مورد تحقیق قرار گرفتند ۳۳ مسجد دارای شبستان بودند؛ که از این بین ۴ مسجد، تنها از یک شبستان ساده تشکیل شده‌اند. این فضاها با سقف تخت یا خمیده، ستون، محراب، و گشودگی‌هایی به سمت فضای باز هستند. مسجد جامع هوتک، مسجد آیت‌الله، مسجد امام‌حسن مجتبی (ع)، مسجد کربلایی صادق، و مسجد دستکند میمند از جمله نمونه‌های موجود از این گونه هستند. نکته جالب در مساجد این استان نحوه گشودگی شبستان به فضای باز است. در برخی از مساجد کرمان سلسله‌مراتب ورود دیده نمی‌شود و می‌توان بدون هیچ فضای واسطی وارد شبستان شد.

افزون بر این گونه‌ها، تعداد سه مورد از نمونه‌های مطالعاتی جز گونه‌هایی با عناصر فضایی کم کاربرد و یک نمونه جز گونه خاص در نظر گرفته شدند که در ادامه به بررسی هریک از آن‌ها خواهیم پرداخت.

۷-۱. مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک

شبستانه»

یکی از اندام‌های اصلی در معماری مساجد کرمان که در اکثر نمونه‌های مورد مطالعه شناسایی شد، شبستان بود. این فضا بیشترین کاربرد را در میان مساجد تاریخی کرمان به‌عنوان فضایی مستقل و بسته دارد. از ۳۴ مسجد

تصویر ۳. شبستان مسجد آیت‌الله و مسجد کربلایی صادق کرمان به ترتیب از راست به چپ (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

جدول ۴. مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه» (شبستان) - جهت قبله در تمامی نقشه‌ها: <

گونه	تهرنگ براساس اندام‌های اصلی	کارشیو مساجد
فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه»	شبستان	جامع هوتک (کرمان)
		آیت‌الله (کرمان)
		کربلایی صادق (کرمان)
		امام‌حسن مجتبی (کرمان)

تشکیل شده‌اند. در واقع از ۳۴ مسجد تاریخی ثبت شده در استان کرمان ۲۸ مسجد از نمونه‌های مورد مطالعه دارای دو اندام شبستان و میانسرا هستند که از این میان ۷ نمونه فقط از ترکیب شبستان و میانسرا سازمان یافته‌اند. مسجد باغبر بردسیر، مسجد ملک‌دینار کرمان، مسجد طباطبایی کرمان، مسجد امام‌حسن قناتستان، مسجد خبیص شهداد، مسجد یوسف‌ترابی کرمان، و مسجد خواجه‌شریف انار از جمله نمونه‌های موجود از این گونه هستند.

۷-۲. مساجد دارای فضای بسته (شبستان) و باز

(میانسرا)

در طراحی این گونه از مساجد از دو نوع استقلال فضایی استفاده شده؛ که شامل فضای بسته و فضای باز است. در این گونه‌بندی طرح معماری مساجد از ترکیب فضاهای بسته و باز شکل گرفته که می‌تواند بیش از دو اندام فضایی را شامل شود. تعداد ۷ مسجد از مساجد استان کرمان تنها از ترکیب دو فضای بسته (شبستان) و باز (حیاط یا میانسرا)

تصویر ۴. حیاط مسجد طباطبایی و مسجد یوسف‌ترابی کرمان به ترتیب از راست به چپ (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

۷-۲-۲. زیرگونه مساجد دارای شبستان - دو میانسرا

به موجب مطالعه‌های صورت‌گرفته بر روی مساجد تاریخی استان کرمان برخی از مساجد این استان دارای دو میانسرا می‌باشد. مسجد خبیص‌شهادت و مسجد ملک‌دینار نمونه‌هایی از این نوع مساجد هستند.

۷-۲-۱. زیرگونه‌های مساجد گونه شبستان - میانسرا

بر اساس بررسی‌های به‌عمل‌آمده، این‌طور به‌نظر می‌رسد که نحوه‌ی هم‌نشینی فضای شبستان و میانسرا در مساجد استان متفاوت بوده است. در ادامه، این موارد مورد بازبینی قرار می‌گیرند.

جدول ۵. مساجد دارای فضای باز و بسته (شبستان: ■) - (میانسرا: ■) - جهت قبله در تمامی نقشه‌ها: <

کارشیو مساجد	زیرگونه	تهرنگ براساس اندام‌های اصلی	گونه
طباطبایی (کرمان) 	سیدیوسف ترابی (کرمان) 	باغبر (بردسیر) 	شبستان + تک میانسرا
خواجه‌شریف (انار) 	امام‌حسن قنات‌نستان (کرمان) 		شبستان + میانسرا
خبیص‌شهادت (کرمان) 	ملک‌دینار (کرمان) 		مساجد دارای فضای باز و بسته

نیمه‌باز هستند. این گونه مساجد بر اساس اندام‌های اصلی تشکیل‌دهنده آن‌ها سه حالت کلی را شامل می‌شوند.

۱-۳-۷. زیرگونه شبستان، میانسرا، رواق
این زیرگونه از ترکیب میانسرا به‌عنوان فضای باز، رواق به‌عنوان فضای نیمه‌باز و شبستان به‌عنوان فضای بسته تشکیل شده است. مسجد بیاض انار، مسجد پامنار کرمان، مسجد گل‌مشکی کرمان و مسجد حاج‌آقاعلی کرمان از این الگو استفاده کرده‌اند.

۳-۷. مساجد دارای فضای بسته (شبستان)، باز (میانسرا)، و نیمه‌باز (رواق-ایوان)

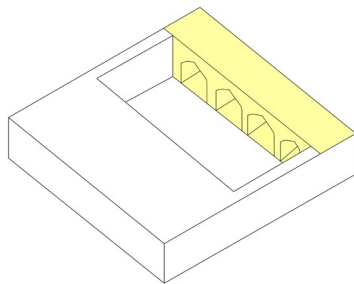
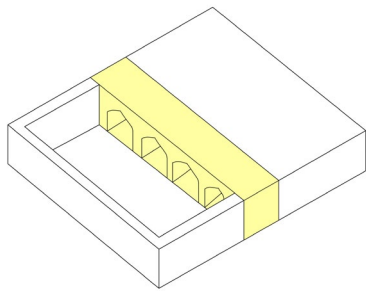
این گونه از مساجد، از نوع فضاهای بسته، باز، و نیمه‌باز هستند که از ترکیب اندام‌های فضایی از قبیل شبستان، میانسرا، رواق، و ایوان تشکیل شده‌اند. برخی از مساجد استان کرمان علاوه بر شبستان و میانسرا، اندام‌های نیمه‌بازی نظیر ایوان و رواق نیز دارند که نمای دیگری به فضای مسجد داده‌اند. طبق بررسی‌های به‌عمل‌آمده، حدود ۲۱ مسجد استان کرمان دارای شبستان، میانسرا و یکی از اندام‌های

تصویر ۵. مسجد پامنار کرمان و مسجد گل‌مشکی کرمان به ترتیب از راست به چپ (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

فضای نیمه‌باز جلو شبستان یا آن سوی میانسرا (روبه‌روی شبستان) قرار گرفته است.

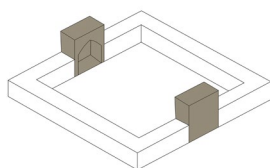
۱-۳-۷. یک ضلع رواق
یک ضلع از میانسرا به‌واسطه‌ی رواق پوشیده شده و این

تصویر ۶. مسجد بیاض انار- دیاگرام مساجد یک ضلع رواق (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

جدول ۶. مساجد دارای فضای باز و بسته و نیمه‌باز (رواق) (شبستان: ■) (میانسرا: ■) (رواق: ■) جهت قبله در تمامی نقشه‌ها: <

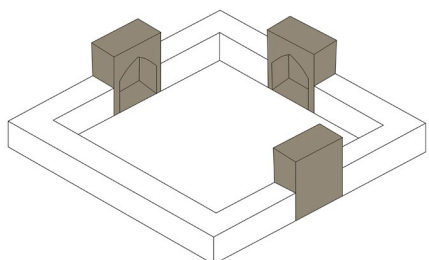
کارشیو مساجد				زیرگونه	تیرنگ	گونه
پامنار (کرمان)	بیاض (انار)	گل‌مشکی (کرمان)	حاج‌آقاعلی (کرمان)	یک ضلع رواق	براساس اندام‌های اصلی شبستان + میانسرا + رواق	مساجد دارای فضای باز و بسته و نیمه‌باز

تصویر ۸. ایوان مسجد لاهیجان رفسنجان - دیاگرام مساجد دوايوانی (ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

۳-۲-۳-۷. الگوی سه‌ایوانی

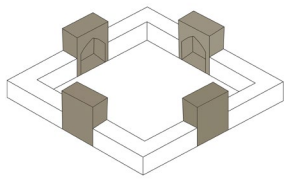
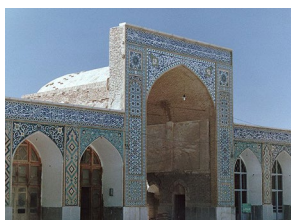
از میان مساجد ایوانی استان کرمان تنها مسجد جامع ارگ بم دارای سه ایوان است که این ایوان‌ها در جبهه‌های جنوبی، شرقی و غربی قرار دارند.

تصویر ۹. دیاگرام مسجد سه‌ایوانی

۴-۲-۳-۷. الگوی چهارایوانی

مسجد جامع یا مظفری، مسجد ملک، مسجد وکیل، و مسجد آقاغلام‌علی، مساجد چهارایوانی شناسایی شده در شهر کرمان هستند که در این الگو چهارایوان در چهارسوی میانسرا قرار دارد و شبستان‌ها در دو طرف محور قبله واقع شده‌اند.

تصویر ۱۰. ایوان مسجد ملک کرمان - دیاگرام مساجد چهارایوانی (ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

۵-۲-۳-۷. الگوی دارای ایوان‌نما

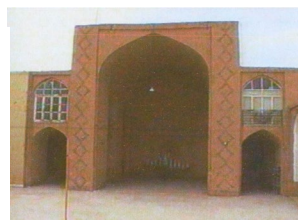
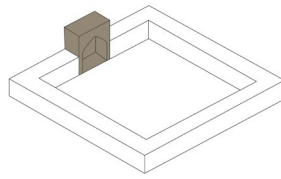
در مسجد پاکتنگ الگویی متفاوت وجود دارد، در این مسجد چهارایوانچه یا ایوان‌نما در یک راستا و در یک محور موازی قرار گرفته‌اند.

۲-۳-۷. زیرگونه شبستان، میانسرا، ایوان، رواق

این زیرگونه از همنشینی سه اندام میانسرا، ایوان، شبستان، و در برخی موارد نیز همراه با رواق شکل گرفته‌اند. نمونه‌های زیرگونه شبستان، میانسرا، و ایوان در مساجد تاریخی استان کرمان شامل مساجد، اسعدالدوله بم، جامع‌ارگ بم، وکیل بم، اهل سنت‌ارگ بم، سید بم، فردوسی‌نوق رفسنجان، لاهیجان رفسنجان، وکیل کرمان، جامع یا مظفری کرمان، آقاغلام‌علی کرمان، پاکتنگ کرمان، و جامع قناتغستان می‌باشد. مسجد بازار کرمان، مسجد شهرکهنه شهریارک، مسجد تهباغ‌الله کرمان، و مسجد ملک کرمان از جمله نمونه‌های مساجد با زیرگونه شبستان، میانسرا، ایوان، و رواق هستند. از میان مساجد مورد مطالعه حدود ۱۷ مسجد دارای ایوان هستند که بر اساس این اندام فضایی در بنا به چهار دسته تک‌ایوانی، دوايوانی، سه‌ایوانی، و چهارایوانی تقسیم شده‌اند. در این مساجد ایوان‌ها با سایر فضاهایی همچون شبستان و میانسرا ترکیب شده و یک مجموعه کامل را تشکیل داده‌اند.

۱-۲-۳-۷. الگوی تک‌ایوانی

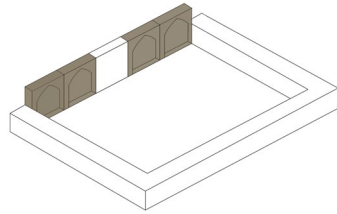
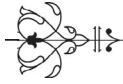
از میان مساجد ایوانی در استان کرمان ۵ مسجد دارای یک‌ایوان هستند. مسجد قلعه زرنند، مسجد سید بم، مسجد فردوسی‌نوق، مسجد جامع قناتغستان و مسجد بازار یا امام‌زمان کرمان از جمله مساجد تک‌ایوانی شناسایی شده در این استان هستند که در سه مسجد قلعه، سید، و فردوسی‌نوق ایوان در امتداد شبستان قرار ندارد و دو مسجد جامع قناتغستان و مسجد بازار کرمان، ایوان در میانه شبستان قرار گرفته و شبستان را به دو قسمت تقسیم کرده است.

تصویر ۷. ایوان مسجد فردوسی‌نوق رفسنجان - دیاگرام مساجد تک‌ایوانی (ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

۲-۲-۳-۷. الگوی دوايوانی

مسجد اهل سنت ارگ بم، مسجد وکیل بم، مسجد اسعدالدوله بم، مسجد شهرکهنه شهریارک، مسجد لاهیجان رفسنجان و مسجد تهباغ‌الله کرمان از جمله مساجد دوايوانی در استان هستند که در همه‌ی این مساجد دوايوان روبه‌روی یکدیگر قرار گرفته‌اند.

تصویر ۱۱. عکس و دیاگرام مسجد پاکتنگ کرمان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

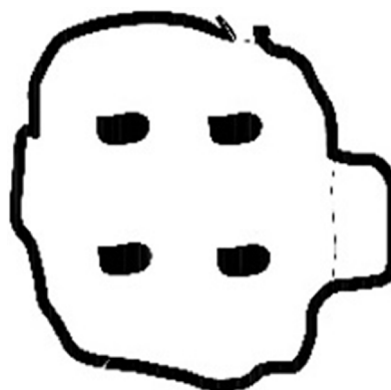
جدول ۷. مساجد دارای فضای باز و بسته و نیمه‌باز (ایوان - رواق) (شبستان: ■) (میانسرا: ■) (ایوان: ■) (رواق: ■) جهت قبله در تمامی نقشه‌ها: <

تهرانگ			گونه
براساس اندام‌های اصلی			
کارشیو مساجد	زیرگونه	تک‌ایوانی	
فردوسیة نوق (رفسنجان)	سید (بم)	جامع قناتغستان (کرمان)	
بازار (کرمان)	قلعه (زرنند)		
اسعدالدوله (بم)	وکیل (بم)	اهل سنت ارگ (بم)	دوایوانی
ته‌باغ‌نله (کرمان)	لاهیجان (رفسنجان)	شهر کهنه (شهربابک)	شبستان + میانسرا + ایوان + رواق
	جامع ارگ (بم)		سه ایوانی
آقاغلامعلی (کرمان)	وکیل (کرمان)	ملک (کرمان)	چهارایوانی
	پاکتنگ (کرمان)		ایوان نما یا ایوانچه

۴-۷. مساجد خاص

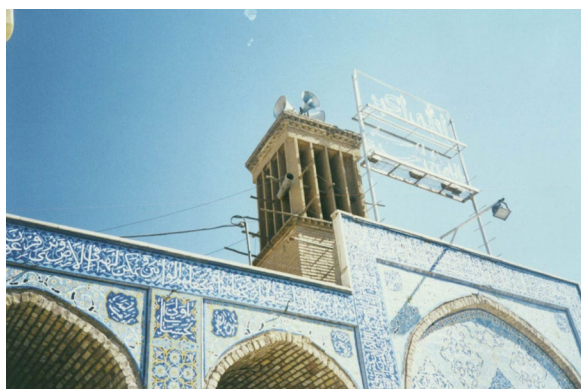
در میان مساجد تاریخی استان کرمان مسجد دستکند میمند شهر بایک به علت ویژگی خاص در طراحی معماری نسبت به سایر بناهای ذکر شده جزو مساجد با گونه خاص قرار می‌گیرد. سازماندهی متفاوت و نوع ساخت این مسجد در دل کوه آن را از سایر مساجد تاریخی کرمان متمایز می‌کند. این مسجد فضای سرپوشیده‌ای دارد که به صورت دستکند در دل کوه حفر شده است. اگرچه معماری صخره‌ای گستردگی خاصی دارد و تاریخ این نوع معماری به قرن‌های بسیار دور باز می‌گردد؛ اما در تاریخ یمنی مطلبی آمده که نشان‌دهنده گسترش معماری صخره‌ای از قرن ششم هجری به بعد است. در این کتاب روایت شده که در سال ۵۸۲ هجری رعب و وحشتی بر دل مردم افتاد حاکی از این که موعد رستاخیز در این سال‌ها خواهد بود و توفان وحشتناکی سراسر زمین را فرا خواهد گرفت. بعضی به خیال مصون ماندن از توفان‌های سهمگین قیامت به کندن منازل صخره‌ای روی آوردند.

تصویر ۱۲. کارشيو مسجد میمند

۵-۷. مساجد با عناصر فضایی کم‌کاربرد

مسجد پاکتنگ کرمان از معدود مساجد دارای بادگیر در این استان است. این بادگیر چهارطرفه در قسمت فوقانی محراب قرار گرفته و در دوره‌های اخیر آن را مسدود کرده‌اند. عمده مصالح بادگیر نیز خشت و آجر می‌باشد. همچنین این مسجد دارای سه زیرزمین است که هر کدام جدا از یکدیگر هستند و توسط سه در جدا از هم می‌توان وارد آن‌ها شد دو در آن در جبهه شمالی و در سومی در جبهه جنوبی قرار دارد. مسجد ملک کرمان در مساجد تاریخی ثبت‌شده در این استان تنها مسجدی است که ایوان منتهی به گنبدخانه دارد. بر اساس نوشته‌های تاریخی از وسط این مسجد قنات مستوره عبور می‌کرده و در صحن مسجد نیز گودال‌باغچه‌ای وجود داشته که اکنون آن را پر کرده‌اند. در ضلع شرقی مسجد نیز یک برج آجری قرار دارد که به برج سلجوقی معروف است. مسجد گنجعلی‌خان نیز تنها مسجد استان کرمان می‌باشد که در یک مجموعه شهری قرار گرفته، این مسجد تک‌گنبدخانه‌ای بخشی از مجموعه گنجعلی‌خان هست که شامل میدان، بازار، حمام، آب‌انبار، کاروانسرا و مدرسه می‌شود.

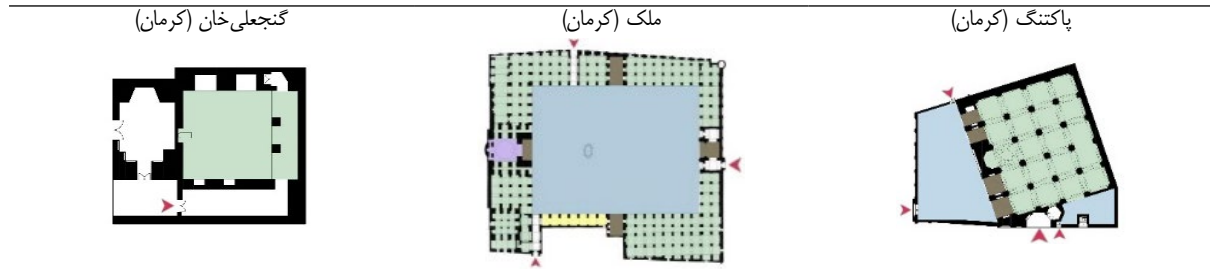
تصویر ۱۴. مسجد پاکتنگ و مسجد ملک کرمان به ترتیب از بالا به پایین (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی کرمان)

تصویر ۱۳. شبستان مسجد میمند (مأخذ: حسنی ۱۴۰۱)

جدول ۸. مساجد با عناصر فضایی کم کاربرد

(شبستان: ■) - (میانسرا: ■) - (ایوان: ■) - (رواق: ■) - (گنبدخانه: ■) جهت قبله در تمامی نقشه‌ها: <

۸. نتیجه‌گیری

که مساجد تاریخی کرمان بر اساس نوع استقلال فضایی به سه‌گونه قابل تقسیم هستند. این سه‌گونه شامل: فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک شبستانه»، فضای بسته و باز «شبستان، میانسرا»، فضای بسته، باز، و نیمه‌باز «شبستان، میانسرا، ایوان و رواق» است. در جدول ۹ کلیه گونه‌های اصلی، زیرگونه‌ها، تهرنگ آن‌ها و تعداد مساجد موجود از هر گونه مشخص شده‌اند.

با توجه به مطالعات انجام‌شده بر روی معماری مساجد تاریخی استان کرمان می‌توان دریافت که مساجد این استان از اندام‌های فضایی کم‌وبیش یکسانی برخوردار هستند. در این پژوهش که بر روی ۳۴ نمونه از مساجد تاریخی این منطقه و تحلیل فضایی اندام‌های به‌کاررفته در آن از لحاظ استقلال فضایی (باز، بسته، و نیمه‌باز) صورت گرفت مشخص شد

جدول ۹. گونه‌شناسی مساجد ثبتی استان کرمان (شبستان: ■) - (میانسرا: ■) - (رواق: ■) جهت قبله در تمامی نقشه‌ها: <

تعداد	زیرگونه	تهرنگ براساس اندام‌های اصلی	گونه
۴		شبستان	فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک شبستانه»
۷	شبستان + دو میانسرا	شبستان + میانسرا	مساجد دارای فضای باز و بسته
۴	یک ضلع رواق	شبستان + میانسرا + رواق	مساجد دارای فضای باز و بسته و نیمه‌باز
۱۷	سه ایوانی	شبستان + میانسرا + ایوان + رواق	
	دوایوانی		
	تک ایوانی		
	ایوان نما یا ایوانچه		
	چهارایوانی		

مساجد هستند و سایر فضاها مانند ورودی، ایوان، و میانسرا همه در راستای محور اصلی مسجد جای گرفته‌اند. این الگو بیانگر نقش بنیادی شبستان در ساماندهی فضایی مساجد منطقه است. پس از آن میانسرا قرار می‌گیرد که بیشترین استفاده را دارد و سایر اندام‌های فضایی همچون ایوان و رواق و فضاهای جانبی گرداگرد میانسرا قرار می‌گیرند. بعد از میانسرا به ترتیب ایوان و رواق در جایگاه بعدی قرار دارند. بنا بر نتایج حاصل از بررسی مساجد تاریخی کرمان می‌توان گفت اندام‌های فضایی که استقلال فضایی‌شان از نوع بسته می‌باشد فراوانی بیشتری نسبت به اندام‌های دیگر دارند و در تمامی بناها استفاده شده‌اند. پس از آن اندام‌های فضایی با استقلال فضایی باز در جایگاه بعدی قرار دارد و در آخر اندام‌های فضایی با استقلال فضایی نیمه‌باز است که حدود نیمی از بناها از آن بهره گرفته‌اند. لازم به ذکر است که این پژوهش به دسته‌بندی انواع فضاهای محصور و نیمه محصور مساجد تاریخی کرمان پرداخته که می‌تواند به صورت جزئی‌تر بر روی سایر عناصر و اندام‌های مساجد کرمان در پژوهش‌های آینده نیز صورت گیرد.

با بررسی‌های به‌عمل‌آمده مشخص شد که فضای بسته رایج‌ترین عرصه در ساختار فضایی مساجد تاریخی استان کرمان است. شبستان‌ها الگوی بنیادین این مساجد هستند که در تمامی آن‌ها همچنان حضور دارند. پس از شبستان فضای باز قرار دارد که حول این اندام بنیادین یعنی میانسرا، شبستان، و دیگر اندام‌های مسجد گسترده شده‌اند و به این وسیله، الگوی شبستان منفرد بسط داده می‌شود. در انتها فضای نیمه‌باز (رواق و ایوان) قرار دارد که نزدیک به نیمی از مساجد تاریخی استان کرمان از الگو ایوان و برخی نیز از رواق استفاده کرده‌اند. ترکیب این الگو شامل «شبستان، میانسرا، ایوان»، «شبستان، میانسرا، رواق» و «شبستان، میانسرا، ایوان، و رواق» است. الگوی ایوان که خود در بردارنده‌ی انواع تک‌ایوان، دوایوان، سه‌ایوان، چهارایوان، و ایوان‌نما می‌باشد هر کدام به نوعی در مساجد این منطقه قابل مشاهده است. در این نوشتار، با تحلیل نمونه‌های تاریخی، روشن شد که شبستان در معماری مساجد تاریخی استان کرمان نه فقط به‌عنوان فضای غالب، بلکه به‌مثابه اندام سازمان‌دهنده‌ی کالبدی نیز نقش محوری دارد. شبستان‌ها اغلب مهمترین فضا در ساماندهی فضایی

منابع

۱. ابن حوقل. ۱۳۶۶. *سفرنامه ابن حوقل ایران در صورالارض*. ترجمه و تصحیح جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.
۲. آرشبو میراث فرهنگی استان کرمان.
۳. باقری، فاطمه. ۱۳۹۴. *طراحی مسجد از دیدگاه شاخص شهری با رویکرد پالیمنستیک (سایت طاق‌بستان کرمانشاه)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات کرمانشاه.
۴. پارسایی، مهدی، پرستو عشرتی، و عیسی حجت. ۱۳۸۸. *واکاوی دلایل عدم وجود گنبد در مساجد تاریخی شیراز. هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی ۱ (۴۰): ۵۱-۶۰*.
۵. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۹۲. *معماری اسلامی ایران*. تدوین توسط غلامحسین معماریان. تهران: سروش دانش.
۶. توکلیان، زهرا، و سارا بهمنی‌کازرونی. ۱۳۹۴. *بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز. پژوهش‌های معماری اسلامی ۳ (۳): ۸۹-۱۰۳*.
۷. چهارلنگ، علی. ۱۴۰۱. *طراحی سرای تجاری- فرهنگی با رویکرد اخلاقی در حکمت علمی و نظری معماری اسلامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان.
۸. *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. ۱۳۶۳. به کوشش منوچهرستوده. ناشر: کتابخانه طهوری.
۹. حسنی، نجمه. ۱۴۰۱. *مسجد تاریخی روستای جهانی میمند مرمت شد*. خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا)، کد خبر: ۸۴۹۶۱۶۶۴/https://www.irna.ir/news
۱۰. خادم‌زاده، محمدحسن، غلامحسین معماریان، و کامیار صلواتی. ۱۳۹۶. *گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران*. *مطالعات معماری ایران ۶ (۱۱): ۱۰۳-۱۲۴*.
۱۱. دانایی‌نیا، احمد، پورحسینی‌اردکانی، فائزه. ۱۳۹۹. *گونه‌شناسی شبک معرق در معماری گنبدخانه مساجد (مقایسه تطبیقی شبک در گنبدخانه مساجد تیموری یزد و صفوی اصفهان)*. *هنرهای صناعی ایران ۳ (۱): ۵-۲۶*.
۱۲. دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد. *هنر معماری مساجد (جلد اول و دوم)*. ۱۳۸۴. تهران: رسانش.
۱۳. ذهبی، نازنین. ۱۳۹۷. *سازمان‌دهی انتظام فضایی در معماری مساجد (نمونه‌موردی: مسجد ساوه)*. *معماری‌شناسی ۱ (۶)*.
۱۴. زمانی‌بابگهری، فاطمه، و عطیه یوزباشی. ۱۳۹۸. *گونه‌شناسی و قابلیت گرافیکی آرایه‌های معماری مسجد امام کرمان (مسجد ملک)*. *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی ۲۴ (۴): ۱۰۱-۱۱۰*.
۱۵. صادقی، حسن. ۱۳۹۰. *گسترش اسلام در ایالت کرمان از ورود اعراب تا ظهور آل بویه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد.

- دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم تهران.
۱۶. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد اول). ۱۳۷۸. تهران: دانشگاه هنر.
 ۱۷. معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۹. معماری ایرانی دستگاه‌شناسی. تهران: گلجام.
 ۱۸. مقدسی، محمدبن‌احمد. ۱۳۶۱. *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*. به اهتمام علی‌نقی منزوی. تهران: کوشش.
 ۱۹. محمدی، مریم، ملازاده، کاظم. ۱۳۷۹. *دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی: مساجد تاریخی*. چاپ دوم، تهران: انتشارات سوره مهر.
 ۲۰. وزیر کرمانی، احمدعلی‌خان. ۱۳۵۲. *جغرافیای کرمان*. به کوشش ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: ابن‌سینا.

References

1. Bagheri, F. 2015. *Mosque Design from the Perspective of Urban Indicators with a Palimpsestic Approach (Case: Taq Boşan Site, Kermanshah)*. Master's Dissertation. Islamic Azad University, Science and Research Branch of Kermanshah.
2. Chaharlang, Ali. 2022. *Design of a Cultural-Commercial Center with an Ethical Approach Based on Theoretical and Practical Wisdom in Islamic Architecture*. Master's Dissertation. Jihad Daneshgahi Higher Education Institute of Khuzeestan.
3. *Cultural Heritage Archive of Kerman Province*.
4. Dānā'iniyā, A., and F. Purhosseini Ardakāni. 2020. Typology of Skylights in the Architecture of Mosques Domes (A Comparative Study on the Shabaks in the Dome-Houses of Timurid Yazd and Safavid Isfahan Mosques). *Journal of Iranian Handicrafts Studies (Honar-haye sanaee-ye- Iran)* 3 (1): 5–26.
5. Hassani, N. 2022. *The Historic Mosque of the Meymand International Village was Renovated*. Islamic Republic News Agency (IRNA), News No. 84961664. <https://www.irna.ir/news/84961664>.
6. *Hudud al-'Alam: min al-Mashriq ila al-Maghrib*. 1984. Edited by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Tahuri Library.
7. Ibn Hawqal. 1987. *Travelogue of Ibn Howqal: Iran in Surat al-Ard*. Translated and Edited by Jaafar Shoar. Tehran: Amir Kabir Publishing.
8. Khadem-zadeh, M. H., Gh. Memarian, and K. Salavati. 2017. Analytical Typology of Historical Mosques in the Cultural Kurdistan Region. *Journal of Iranian Architecture Studies* 6 (11): 103–124.
9. Memarian, Gh. 2020. *Iranian Architecture: System Analysis*. Tehran: Goljam.
10. Moghadasi, M. b. A. 1982. *Ahsan al-Taqaşim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Edited by Ali Naqi Monzavi. Tehran: Kumesh.
11. Mohammadi, M., & Mollazadeh, K. (2000). *Encyclopedia of historical buildings of Iran in the Islamic period: Historical mosques* (2nd ed.). Tehran, Iran: Soreh Mehr.
12. Parsaei, Mehdi, Paraşto Eshрати, and Isa Hojjat. 2009. A study of reasons for lack of Dome usage in the Historical Mosques. *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning* 1 (40): 51–60.
13. Pirnia, M. K. 2014. *Islamic Architecture of Iran*. Edited by Gholamhossein Memarian. Tehran: Soroush-e Danesh.
14. *Proceedings of the Conference on Mosque Architecture: Past, Present, Future. Vol. 1*. 1999. Tehran: University of Art.
15. Sadeghi, Hassan. 2011. *The Spread of Islam in the Province of Kerman from the Arab Invasion to the Rise of the Buyids*. Master's Dissertation. Tarbiat Moallem University, Faculty of Literature and Humanities Tehran.
16. Secretariat of the Supreme Headquarters for Coordination and Supervision of Cultural and Artistic Centers of Mosques. *The Art of Mosque Architecture Vols. 1 & 2*. 2005. Tehran: Resanesh.
17. Tavakolian, Z, and S. Bahmani Kazerooni. 2015. Examining the Layout of the Yard in the Historical Mosques of Shiraz. *Journal of Researches in Islamic Architecture* 3 (3): 89–103.
18. Vaziri Kermani, A. A. 1973. *Geography of Kerman*. Edited by Ebrahim Bastani Parizi. Tehran: Ibn-e Sina.
19. Zahaabi, Nazanin. 2018. Spatial Order Organization in Mosques Architecture (Case Study: Saveh Mosque). *Memari Shenasi: Iranian Journal of Architecture and Planning* 1 (6).
20. Zamani Babagohari, F., and A. Youzbashi. 2019. Typology and Graphic Capability of Architectural Arrays of Imam Mosque in Kerman (Malek Mosque). *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning* 24 (4): 101–110.

